

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК ТА СТРУКТУРУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

Стаття присвячена проблемам етнонаціонального та етнополітичного розвитку сучасного європейського континенту. В роботі розглянуто поєднання національного та інтеграційного як умови формування європейського культурного ідентету та головного принципу структурування європейського простору.

Незвичайною ознакою нашого часу є поєднання у світовій політиці двох феноменів: незвичайного росту глобальних і регіональних процесів інтернаціоналізації та інтеграції, а другий – зростання націоналізму. Пояснення цьому явищу ще немає, але, можливо, воно буде фундаментальною рисою майбутньої структури світу.

Аналіз та осмислення тенденцій сучасних етнополітичних процесів у науковій літературі набули значного поширення (Г. Мартін, А. Празаускас, А. Тевдой-Бурмулі, Р. Гріффітс, Р. Холтон, К. Хендерсон, М. Фрідман, Є. Нарочницька та ін.). Однак проблема поєднання національного та наднаціонального вимагає постійної глибокої розробки в умовах глобалізації та інтеграції для забезпечення етнополітичної стабільності світу.

Метою даної роботи є вивчення основних тенденцій етнополітичного розвитку сучасного європейського континенту, а саме поєднання національного та інтеграційного як умови формування європейського культурного ідентету та головного принципу структурування європейського простору.

В європейській історії національний чинник зіграв важливу роль. Інститут національної демократичної держави дозволив реалізувати відносно успішний синтез порядку та прав людини, єдності і свободи, стабільності та динамізму. Усі досягнення Європи у сфері високої культури пов'язані з національно-духовними традиціями її народів. Національні почуття, національні ідеї були потужним джерелом консолідації, а інтенсивна міжнаціональна конкуренція – каталізатором розвитку міжнаціонального антагонізму.

Багато підходів до поєднання принципу націоналізму з інтернаціоналізацією пов'язані з переоцінкою фактора територіальності в політиці. Зараз ми спостерігаємо перші прояви «розщеплення» територіальності, що є характерною рисою постмодерністської епохи в глобальній політиці. В Європейському Союзі процес «розщеплення» територіальності отримав найбільшого розвитку.

Новий підхід до територіальності, розмежування якої стає проблематичним, здатний змінити логіку політики держав та розуміння суверенітету. Певна еволюція концепції суверенітету на основі визнання його подільності і нетериторіальних форм вже відбувається. Перспектива такого з'єднання національного та інтеграційного відкриває можливості для задоволення вимогань етнічних рухів і розв'язання загальної проблеми незбігу етнічних, культурних, національних і державних кордонів. Саме в такому ракурсі будуються останнім часом серед спеціалістів проекти екстериторіальної національно-персональної автономії або міжнародного режиму «національних вітчизн», які не обов'язково збігаються з державними кордонами та не мають певної власної компетенції.

Значна частина дослідників віддають перевагу розумінню нації як співгромадянства й багатокультурності і доводять, що національна державна модель зовсім не обов'язково має сполучатись з підвищенням статусу етнічної культури більшості і з асиміляційним напрямом політики. Як пише Г. Хофстед, «нації-держави як політичні об'єднання, на які розділений весь світ і до яких належить будь-яка людина, є найбільш новим феноменом у

людській історії... Багато націй-держав історично утворювались і розвивались як ціле, майже якщо вони склалися із різноманітних регіонів і етнічностей» [1, р. 23-24]. Не випадково на Заході класична модель національної держави вже не сприймається як оптимальна.

Національна ідея не може просто позбутися політичного змісту та відстоювати тільки культурні відмінності, як це передбачається багатьма концепціями подолання націоналізму. Досвід і Заходу, і Сходу демонструє, що визнання культурної самобутності та забезпечення відповідних прав різних етносів у межах однієї держави не тільки не гарантує утримання від політизації цих вимог, але й нерідко їй сприяє. Крім того, в умовах демократії тільки наявність особливого ідентитету може служити стабільним критерієм для розмежування одиниць, що самовизначаються. Наприклад, у своєму культурному самоствердженні меншини об'єктивно опиняються в ситуації гострого суперництва з більш сильною культурою, яка опирається на ідею єдиної суверенної нації. Це закономірно веде до політизації їх програм, спонукає їх вимагати політичного визнання у формі автономії або суверенітету.

Треба наголосити, що важливим феноменом є стійкість не тільки культурних ідентитетів, але й національної свідомості (не треба ігнорувати той факт, що національні засади еволюціонують). Духовна сфера національного життя втілюється не тільки в людях, які складають націю на даний момент, але й у всій спадщині, яка являє собою відносно самостійну реальність, що полягає в реінтерпретації. Цим забезпечується прийняття та стійкість національних ідентитетів, які, на думку Е. Сміта, спроможні «пережити відступ або апатію великого числа окремих членів колективу» [2, с. 59].

Виходячи з сьогоденних реалій, можна передбачити зміну національної свідомості в напрямку більшого культурного плюралізму, більш гнучкого та позитивного співвідношення між етнокультурною, політичною та державною єдністю, а також взаємодоповнення колективних ідентитетів різних народів. Це передбачає продовження еволюції національної ідеології, прогрес якої очевидний в Європі.

Формування нової наднаціональної культурної спільності та ерозія існуючої національно-державної системи самоідентифікації вимагає нового принципу структурування інтеграційного простору. У перспективі таким принципом може стати регіоналізм – тим більше, що для деяких територій цей тип самоідентифікації до теперішнього часу є переважним (Шотландія, Корсика, Країна Басків та ін.). Так, 53% жителів Галісії і майже половина мешканців Канарських островів ідентифікують себе, в першу чергу, зі своїм регіоном, а потім вже з країною в цілому; 82% жителів Каталонії пишаються тим, що вони каталонці, і водночас 73% – що вони іспанці. Таким чином, це свідчить і про збереження регіональної ідентичності, але і сприйняття національної тощо [3, с. 57]. Тут національно-державний рівень політичної організації стає стиснутим між наднаціональним і регіональним рівнями, причому останній часто відтворює національно-державну модель у зменшеному варіанті.

Таким чином, наднаціональний інтеграційний процес, формально відвертаючи етнокультурний принцип політичної інтеграції, об'єктивно сприяє розвитку регіоналістської самосвідомості і активізації націоналізму етнічних меншин. Наприклад, на початку 60-х рр. ХХ ст. знайшла підтримку ідея федеративної «Європи народів», що структурується за етнокультурним принципом і найбільш повно відповідала намаганням етнонаціональних меншин, які мешкають компактно. У 1975 р. в Брюсселі за ініціативою національних політичних партій Бретані, Уельсу, Ельзасу, баскського регіону було створено Бюро непрезентованих націй Європи, у функції якого входять як координація діяльності корінних етнічних меншин, так і відстоювання їх інтересів на загальноєвропейському рівні. У 1995 р. 11 партій, які представляли національні рухи корінних етнічних меншин континенту, створили федерацію «Солідарні регіони і народи». У 1988 р. щорічна конференція Шотландської національної партії висунула лозунг незалежності Шотландії в межах ЄС із статусом, схожим зі статусом Данії або інших малих держав-членів ЄС. У 1999 р. з аналогічною концепцією виступив Бретонський демократичний союз [4, с. 50-51].

Як окремих чинник, який позитивно впливає на рівень активності націоналізму, може бути відокремлений розвиток нормативної бази європейського інтеграційного процесу. Тут йдеться про документи ЄС, які регламентують становище національних та культурних меншин, головним чином шляхом протидії дискримінації за національною або культурною ознакою.

На послаблення національної замкнутості працює програма вивчення іноземних мов (програма «Лінгва»); практика організації загальноєвропейських конкурсів під егідою ЄС («європейські міста-побратими»; «європейські культурні столиці»); практика студентських та молодіжних транс'європейських обмінів («Темпус», «Молодь для Європи») [4, с. 55], [5, с. 402].

Усе це сприяє утвердженню подвійного культурного ідентитету меншин, корінних народів. Зараз багато держав є не тільки гарантами збереження культури етнічної більшості, але й надають суттєву підтримку меншинам. Наближення до ідеалу рівності зараз асоціюється не з ігноруванням етнічних відмінностей, а з їх позитивним сприйняттям. Для Європи зараз є важливим створення атмосфери порозуміння та співробітництва між усіма особами, які проживають на території держав. В етнічнорізноманітному суспільстві важливо утвердити принцип, що жодна культура не є бар'єром для розвитку інших культур, навпаки – вона є засобом збагачення і розширення поля власної культури [6], [7].

Після 1945 р. почалося угасання націоналізму в Західній Європі, проте це не означає його повного зникнення, та одночасно зростає наднаціоналізм. В умовах позначеного протистояння з іншими цивілізаціями набуває обрисів такий феномен, як «європейський націоналізм», що приходить на зміну традиційному «державному» націоналізму. Разом з тим, гасло «Європи регіонів» призводить до життєздатності локальних націоналізмів, які мають частіше суто етнічний характер. Цим пояснюється живучість і довгостроковість етнонаціональних проблем у Бельгії, Іспанії, Італії, Великобританії та інших західноєвропейських країнах.

У 80 – 90-і рр. ХХ ст. Європа перейшла до здійснення масштабного історичного проекту – досягнення її політичної, економічної та соціальної інтеграції. Для Європи потрібна гармонійна модель етнонаціонального та соціокультурного розвитку. І тут мова не повинна йтися про збігання кордонів етнічної, культурної, національної та державної єдності. Для того щоб виробити стратегію управління етнічними відносинами, необхідно на всьому поліетнічному просторі знайти загальні взаємоприйнятні цінності та норми. Необхідно виробити загальні правила, які, з одного боку, були б універсальні, а з іншого – не ущемляли б традицій, цінностей і інтересів етносів, що входять до поліетнічного суспільства. Тому необхідністю є укладання так званого «суспільного договору» між державою та всіма етносами, що входять до неї. І хоча такий договір не може регламентувати всі деталі міжетнічної взаємодії, але він має містити основоположні норми і принципи: гарантії безпеки особи і етносу, рівність, заборону на насильство при виникненні протиріч, вирішення конфліктів мирними засобами і т.д. При цьому не можна віддавати перевагу якійсь одній стороні конфлікту. Для вирішення спірних питань, можливо, доцільно створити спеціальний інститут влади з безумовним визнанням його легітимності.

Більшість учених сходяться у тому, що історичний розвиток у ХХІ ст. відбуватиметься стрибкоподібно, співвідношення інерційності й динамізму в ньому важко піддається прогнозуванню. Зокрема, П. Парте вважає, що «перехресний вплив двох тенденцій – руйнівничої та утворюючої – є тим фактором, який визначав європейське ХХ ст. і, можливо, буде зумовлювати більшу частину століття наступного (якщо не всього цілком)» [8, с. 13]. Здійснення цього процесу йде через нові уніфіковані елементи: цінності, що формували європейську ідентичність, взаємовплив культур, революцію у сфері інформації та виникнення глобального ринку. На протидію цьому виникла реакція на уніфікуючі елементи: регіоналізм, націоналізм, ксенофобія.

В умовах, коли глобалізація робить сильних ще сильнішими, а слабких ще слабшими, пріоритетного значення набуває вироблення стратегій національного розвитку і соціально-трансформаційних моделей. Значення моделювання і прогнозів зростає в міру того, як зменшуються можливості пізнання багатоманітності глобальних трансформаційних змін. Існують прогнози, що головною тенденцією ХХІ ст. буде поетапний перехід від регіональної до міжконтинентальної і глобальної інтеграції [9, с. 71].

Спільним для більшості підходів є розуміння неймовірної швидкості змін і кризового характеру для тих процесів, з якими зіткнувся світ на початку ХХІ ст.

Історичний досвід міжетнічної та міжнаціональної взаємодії (в тому числі і в останнє десятиріччя ХХ ст.) доводить, що культурні відмінності менш схильні до змінювання, ніж економічні та політичні, тому варто зупинитися на концепції західного політолога і соціолога С. Хантінгтона, яка має відношення до соціально значущих культурних відмінностей груп. У теорії С. Хантінгтона культурним відмінностям надається не тільки соціальний, але й політичний зміст. Його ключова думка така: відмінності в культурі, базових цінностях та віруваннях є джерелом конфлікту в боротьбі за військову, економічну та політичну владу [10, с. 234-235]. Вигляд світу буде формуватися за рахунок взаємодії семи-восьми крупних цивілізацій: західної, конфуціянської, японської, ісламської, індуїстської, православно-слов'янської, латино-американської та, можливо, африканської. Він зв'язує культурні відмінності, культурну дистанцію з геополітичними наслідками – конфліктами та війнами. На його думку, джерела конфліктів будуть визначатися культурою, а найбільш значущі конфлікти розгортатимуться між націями та групами, які належать до різних цивілізацій [10, с. 396].

У сфері міжетнічної проблематики ресентимент (настанова на ціннісне порівняння себе з іншими, ворожнеча, ненависть) дуже небезпечний. Ми є свідками потужного вибуху ресентиментних емоцій та почуттів. Але треба визнати, що коли в суспільстві існує право притягнути до відповідальності того, хто зачепив твою національну гідність, тоді не має необхідності «давитися» ресентиментними почуттями та очікувати, коли настане час помсти. Чим неухильніше буде суспільство дотримуватися цього права, тим менше в ньому будуть накопичуватися конфліктогенні чинники. Кожний більш прогресивний устрій, з одного боку, зменшує поле можливостей для ресентименту, який мав місце в попередньому устрою, з іншого, створює для нього нові можливості [11]. Однак не слід ідеалізувати демократичні інститути, возвеличуючи їхні можливості, тому що ресентимент коріниться в людській природі.

На наш погляд, політика у сфері міжнаціональних та міжетнічних відносин повинна враховувати об'єктивно існуючі тенденції і фактори, які породжують такі конфлікти, передбачати і запобігати глобальній сутичці цивілізацій, вирішувати локальні міжцивілізаційні конфлікти.

Отже, зростає роль системи забезпечення глобальної стійкості та стабільності. Саме така система спроможна достатньо ефективно розв'язати проблеми, що виникають внаслідок міжрегіональних суперечностей, забезпечуючи баланс регіональних інтересів. Найбільшу небезпеку для загальної стабільності становлять локальні конфлікти, зокрема внутрішні соціальні й етнічні конфлікти в країнах. І якщо соціальні конфлікти піддаються ефективному і повному врегулюванню в межах певної країни, то джерела етнічних конфліктів у багатонаціональних державах зникають лише після геноциду чи асиміляції недержавних націй або з утворенням незалежних національних держав. Крім того, етнічні конфлікти всередині країн часто стають основними чинниками загострення міжнародних відносин. Отже, забезпечення глобальної стійкості неможливо без повної та безумовної реалізації прав народів на самовизначення аж до створення суверенних національних держав.

Процес створення незалежних держав має протікати в умовах максимальної стійкості та стабільності, щоб не стати детонатором глобальних катастрофічних процесів. Особливо це стосується суперечностей щодо історичної території між державними на-

родами. У цьому випадку за умови демократичного устрою існують досить ефективні механізми забезпечення інтересів корінних народів, етнонаціональних меншин без перегляду міждержавних кордонів.

Виходячи з сьогоденних реалій та прогнозів на майбутнє, доцільною є розробка теорії і практики Гуманітарної (Гуманістичної) Великої Європи, призначення якої – у забезпеченні гармонії та єдності народів. Її мета – це формування ні універсальної, а рівноважної соціокультурної моделі відносин різних цивілізацій, їх взаєморозуміння та взаємодія [12, с. 110]. Гуманітарна Велика Європа стає запорукою духовного зближення націй та держав (це перспектива ХХІ ст.).

Професор Женевського університету Д. Сиджанські бачить майбутнє Європи та всього людства у федералізмі і вважає, що це єдина форма суспільної організації, яка спроможна гарантувати національну і регіональну ідентичність у гармонії з вимогами взаємозалежності та глобалізації. Спираючись на принципи європейського федералізму, можна протистояти дезінтеграційним процесам і надати нові імпульси європейській інтеграції, нову якість європейському розвитку в цілому. Основу створення федерального союзу складає єдність європейської культури, тому існує глибинний зв'язок між культурним плюралізмом і федералізмом. Лише на основі європейської єдності, плюралістичної культури можна утворити федеральний союз [13, с. 10-11, 214].

Взагалі, західні дослідники (Дж. Олсен, Р. Холтон, Г.-П. Мартін, К. Хендерсон, Х. Шуман) вважають, що Європейський Союз є утворенням з невідомим і ненадійним майбутнім. Деякі сподіваються на глибоку інтеграцію, усунення внутрішніх кордонів і перешкод та розвиток ще більш щільного союзу і сильної федерації. Інші бачать більш традиційний тип міжурядової кооперації, ринку без держави. Деякі передбачають дезінтеграцію на Заході після втрати зовнішнього ворога на Сході [14-17].

Отже, зважена і продумана етнополітика повинна передбачати не лише врегулювання міжетнічних відносин, але й цілеспрямований вплив на соціокультурні пріоритети, мовні орієнтації. Держава і соціум повинні запропонувати громадянинові на вибір кілька орієнтаційних моделей і допомогти йому самовизначитися.

Еволюція міжнародно-правового контексту в останні роки ХХ ст. дозволяє припустити, що чинником, який детермінував націоналістичну активність державоутворюючих етносів, були наслідки розпаду післявоєнної біполярної системи: зростання чисельності та загострення міжнародних та внутрідержавних конфліктів у безпосередній близькості від зони ЄС; стрімкі зміни глобального балансу сил. Це створювало значне додаткове напруження в існуючій системі багаторівневої самоідентифікації європейця.

Феномени етнічного відродження, національного будівництва, регіоналізації і глобалізації діалектично взаємопов'язані. Досвід розвинутих країн підтверджує, що процеси уніфікації та інтеграції викликали як зворотну реакцію намагання до відродження локального культурного партикуляризму, етнічної ідентичності. Така реакція цілком логічна, якщо розглядати її як відповідь на стандартизацію соціальних норм, цінностей, політичних інститутів та розповсюдження масової культури.

Націоналізм має доповнюватися визначенням універсального виміру в розвитку людства прав особистості, моральних законів, наднаціональних та трансдержавних форм спільності. Футурологи вважають, що національно-державний тип самоідентифікації поступово уступить місце свідомості наднаціональної європейської спільності та субнаціональному регіональному типу первинної самоідентифікації. Тому однією з найважливіших функцій міжрегіонального співробітництва та налагодження прямих міжрегіональних зв'язків визнається побудова культурного діалогу як засобу запобігання міжетнічних конфліктів на європейському континенті.

Створення етнотериторіальних федеративних структур і регіональної автономії можна використовувати як засіб послаблення етнічної напруженості. Федералізм, який довго вважався загрозою єдності нації, мислиться сьогодні як форма суспільної організації, яка

здатна гармонічно поєднувати національну і регіональну ідентичність і вимоги взаємної залежності і об'єднання. Структурна федералізація (кантонізація, децентралізація) по суті являє собою метод встановлення довіри та усунення побоювань іноетнічних груп завдяки територіальним гарантіям. У 80 – 90-і рр. ХХ ст. цей варіант був використаний урядами деяких країн Західної Європи. Для країн, в яких різні етноси розселені компактно, одним з найефективніших інструментів регулювання міжетнічних відносин та забезпечення національної рівності залишається федеративний устрій або створення автономних територіальних одиниць в рамках унітарної держави (як Швейцарія, Бельгія, Іспанія).

Поєднання філософії націоналізму та елементів наднаціонального мислення стало найбільш типовим для суспільної думки та для державної ідеології сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hofstede G. The Nation-State as a Source of Common Mental Programming: Similarities and Differences Across Eastern and Western Europe // *The Future of the Nation-State: Essays on Cultural Pluralism and Political Integration* / G. Hofstede. – Stockholm : Nerenius & Santerus Publishers, 1999. – P. 23-24.
2. Сміт Е. Національна ідентичність / Сміт Е. ; [пер. з англ.] – К. : Основи, 1994. – 224 с.
3. Татаренко Т. Специфіка регіональної ідентичності / Т. Татаренко // *Нова політика*. – 2001. – № 6. – С. 57-59.
4. Тэвдой-Бурмули А. Интеграция и кризис идентичности: националистический вызов объединяющейся Европе // *Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития* / А. Тэвдой-Бурмули. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 50-51.
5. Копійка В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення / В. Копійка, Т. Шинкаренко. – К. : Ін Юре, 2001. – 447 с.
6. Чугріна О.Р. Збереження етнокультурної ідентичності народів Європи в умовах глобалізації / О.Р. Чугріна // *Социальные, экономические, политические и психологические последствия глобализации в современном обществе : материалы Всеукр. науч.-практ. конф. (13 – 14 марта 2003 г.)*. – Донецк : ДИУ, 2003. – С. 152-158.
7. Чугріна О.Р. Основні принципи побудови міжетнічних відносин в сучасній Європі / О.Р. Чугріна // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2008. – № 3. – С. 65-69.
8. Парте П. Европа на пороге XXI века // *Европа на пороге XXI века: Ренессанс или упадок?* / П. Парте. – М. : ИНИОН, 1998. – С. 12-29.
9. Камінський Є. Світ на зламі тисячоліть / Є. Камінський // *Розбудова держави*. – 2000. – № 7-12. – С. 63-76.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. ; [пер. с англ.]. – М. : Изд-во АСТ, 2003. – 603 с.
11. Шкубуляни Е. Ресентимент в сфере межэтнических отношений / Е. Шкубуляни // *Наукові записки : зб. наук. пр. Сер. «Політологія і етнополітологія»*. – К. : ІПіЕНД, 2001. – Вип. 15. – С. 226-271.
12. Глухарев М.И. Расширение Европейского Союза на рубеже XX – XXI вв. и проблемы формирования Гуманитарной Большой Европы // *Развитие интеграционных процессов в Европе и Россия : пробл.-темат. сб.* / М.И. Глухарев. – М. : ИНИОН, 1997. – С. 86-111.
13. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: От Европейского сообщества до Европейского Союза / Сиджански Д. – М. : Рос. гуманит. ин-т, 1998. – 420 с.
14. Мартин Г.-П. Западня глобалізації: атака на процвітання і демократію / Г.-П. Мартин, Х. Шуман ; [пер. с нем.]. – М. : Изд. дом «Альпина», 2001. – 335 с.
15. Henderson C.W. International Relations: conflict and cooperation at the turn of the 21st century / Henderson C.W. – Singapore : International Editions, 1998. – 520 p.
16. Holton R. Globalization and the nation-state / Holton R. – N-Y., 1998. – 173 p.
17. Olsen J.P. Europeanization and Nation-State Dynamics // *The Future of the Nation-State: Essays on Cultural Pluralism and Political Integration* / J.P. Olsen. – Stockholm : Nerenius & Santerus Publishers, 1999. – P. 245-285.

О.Р. Чугріна

Национальный фактор и структурирование европейского интеграционного пространства

Статья посвящена проблемам этнонационального и этнополитического развития современного европейского континента. В работе рассматривается соединение национального и интеграционного как условия формирования европейского культурного идентитета и главного принципа структурирования европейского пространства.

O.R. Chugrina

National Factor and the Structuring of European Integration Space

This article is devoted to problems of ethnonational and ethnopolitical development of modern European continent. The work highlights the combination of the national and the integrating as the necessary condition to form the European cultural identity and the main sign of the structuring of European space.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2009.